

In the article it is given an attempt to carry out the analysis and to define the dynamics of changes of quantity and ethno-sociological composition of population in the cities and small towns of Right-bank Ukraine after transition of edge under the power of the Russian Empire. On the basis of the archived aterials, history researches the author leads to, that quantitative growth of population of cities and small towns took place mainly due to petty bourgeois and merchants – exits from Russia, Jewries, representatives of other nationalities. At the same time the agricultural Ukrainian population was forced out of center on the city outskirts. Thought is conducted, that under act of policy of Russian autocracy the cities and small towns of Right-bank Ukraine became more strange and hostile for the Ukrainians at the end of XVIII – in the first half of XIX century.

Key words: Right-bank Ukraine, cities, small towns, ethnically-social structure.

Отримано: 20.04.2008

УДК 94(477)«18»:334.012.23

В. В. Нечитайло

ФОРМУВАННЯ ГОСПОДАРСТВ ФЕРМЕРСЬКОГО ТИПУ В УКРАЇНІ В ПЕРІОД УТВЕРДЖЕННЯ РИНКОВИХ ВІДНОСИН (ПЕРША ПОЛОВИНА ХІХ ст.)

У статті аналізується процес капіталістичної трансформації сільськогосподарського виробництва, відродження фермерського укладу господарювання в умовах становлення ринкових відносин.

Ключові слова: фермерські господарства, трансформація сільськогосподарського виробництва, ринкові відносини, ярмаркова торгівля.

У першій половині ХІХ ст. в Україні водночас із остаточним покріпаченням основної маси селянства відбувався процес утвердження нових буржуазних форм господарювання, започаткованих у добу козаччини. Елементи капіталістичної організації селянського господарства найбільшою мірою розвивалися у тих регіонах, де ще міцно тримався в народній пам'яті досвід вільного господарювання і слабше, ніж деінде, поширювалися кріпосницькі відносини.

Проблеми формування буржуазних відносин в аграрному секторі економіки України всебічно розкриті у працях І. Гуржія [1], М. Лещенка [2], П. Ляшенка [3], О. Дружиніної [4, 5] та ін. дослідників. Однак в силу певних причин поза увагою вчених залишається питання відродження господарств фермерського типу. Аналіз цього процесу, на наш погляд, набуває особливої ваги в сучасних умовах, коли посилюється інтерес до найважливіших традицій життя українського народу, здійснюється модернізація сільського господарства. Метою даної статті є вислід генезису фермерсько-селянських господарств, які напередодні аграрної реформи 1861 р. були однією з найбільш ранніх форм масового дрібно капіталістичного виробництва.

Проведені дослідження дають підставу стверджувати, що соціальною базою для формування господарств фермерського типу були державні се-

ляни, зокрема та їх частина, що мала громадянські права і не відбувала панщини. За своїм складом група державних селян була досить різноманітною. Сюди входили: селяни, поселені на казенних землях; козаки Полтавської і Чернігівської губерній; селяни-однодвірці; селяни-колоністи, прирівняні до державних селян; вільні хлібороби, що господарювали на власних і казенних землях; колоністи, які перебували на особливому становищі тощо [1, с.28]. Для нас особливий інтерес становлять селяни і козаки, що мали власну землю або орендували її у землевласників.

Намагаючись пристосувати, у прийнятих межах, наявну систему господарства до нових умов економічного розвитку, царський уряд сприяв зміцненню заможної верхівки селян. Указом від 12 грудня 1801 р. державним селянам надавалося право нарівні з купцями і міськими жителями купувати землю, незаселену кріпаками [6]. Заохочені владою, заможні селяни почали скуповувати земельні наділи розорених селян і козаків, а також поміщицькі землі, виставлені на торги. Статистичний опис Харківського повіту, складений 1857 р., констатував, що в цьому повіті окремі селяни мали по сто десятин землі «з угіддями й лісами, придбаними ... з дворянських рук» [1, с.290]. За даними В.Вишнякова, у 30-х рр. XIX ст. в Полтавській губернії налічувалось 20 тис. селян-власників, які купили 45 тис. дес. землі. У Харківській і Катеринославській губерніях таких селян було трохи більше тисячі. Всього ж в Україні напередодні аграрної реформи власною землею володіли 34,5 тис. державних селян (83,4% з них мали власну землю і водночас користувалися казенною землею). Найбільша кількість селян-власників припадала на Полтавську губернію (63,7% від загального числа), за нею йшли Харківська (18,9%), Чернігівська (15,9%) і Катеринославська губернії (1,5%). Причому півтора відсотка селян-власників останньої губернії зосереджували у своїх руках 19% загальної площі приватної землі [7, с.7-8].

Володіння значними земельними наділами відкривало перед селянами сприятливі перспективи для розширення і спеціалізації виробництва відповідно до вимог ринку. Не можна не погодитись з думкою М. Лещенка, В. Маркіної та Ф. Стебля про те, що саме завдяки зрівнянню прав міщан, селян і купців на купівлю землі в Україні почали відроджуватись «підприємницькі фермерські господарства, засновані на вільнонайманій праці та новітній техніці» [8, с.7].

В інтересах верхівки заможного селянства був прийнятий і царський указ 1818 р., за яким селянам надавалося право влаштувати, за згодою місцевого начальства, власні фабрики і заводи. Звичайно, відкрити власне підприємство, нехай навіть невеличке, міг не кожен селянин. Однак найзаможніші, найпідприємливіші господарі скористалися такою нагодою. Прикладом можуть слугувати відомі в Україні промислові підприємці Симиренки і Яхненки. Свого часу Степан Симиренко подався на Січ і прокозакував там двадцять років. Не присягнувши Катерині II, позбувся козацьких вольностей, чумакував. Після наглої смерті Степана його дружину записали в кріпаки. Та з часом син їхній Федір, маючи меткий розум до господарювання і торгівлі, домогся немалих статків, викупив і матір, і всіх інших членів сім'ї з кріпацтва. Затим разом із братами своєї дружини – Степаном, Кіндратом і Корнієм Яхненками – започаткували виробничу фірму [9, с.40-41].

Підприємці на ділі довели справедливість передбачення цукрозаводчика Лялина, який 1838 р. переконував своїх земляків в Україні, що сільськогосподарську працю українця може поживавити цукрова промисловість. Фірма «Брати Яхненки і Симиренко» мала в Черкаському повіті Київської губернії три цукроварних заводи разом з великими земельними масивами. Найбільший із заводів, Городишинський, губернська влада характеризувала так: «За відмінним влаштуванням самого будинку, за чудовими використаннями тут знаряддями і апаратами, за обширністю приміщення і виробництва, за правильністю та зручністю розташування всіх відділень завод пп. Яхненків і Симиренка не тільки посідає перше місце в Росії серед бурякоцукрових (рафінадних заводів), але й мало є і за кордоном таких, які могли б з ним змагатися» [10, с.68-69]. Щороку завод виробляв у середньому 70 тис. пудів цукрового піску, що в той час не мало аналогів у жодному іншому підприємстві Російської імперії.

Керівництво фірми дбало не тільки про власне виробництво, а й про ефективність селянських господарств, які за контрактом виробляли для заводу сировину, їм виділялися чималі кредити під майбутній урожай, надавалася допомога в купівлі сільськогосподарської техніки. Чимало уваги приділялося підвищенню добробуту робітників, що трудилися на заводі. С.Подолінський – різкий критик капіталістичної системи – змушений був позитивно відгукнутися на умови праці і побут (громадське харчування, охорону здоров'я) робітників фірми. 1859 р. підприємства братів Яхненків і Симиренка у Млієві та Городищі відвідав Т. Шевченко. Поет, як свідчать мемуарні публікації, «обняв Кіндрата Михайловича, розридався, як дитина, і сказав: «Батьку, батьку Кіндрате, що ти тут нароби!» – і побажав від душі власнику всіляких благ і здоров'я» [10, с.71].

Історики радянської доби за проблемами класової боротьби часто ігнорували велику творчу діяльність багатьох підприємців, чия праця сприяла зростанню загальнонаціонального добробуту, стимулюванню нових форм господарювання в аграрному секторі економіки. Як зауважує В. Сарбей, «фірма братів Яхненків-Симиренка» залишила, значний позитивний слід в історичному процесі XIX ст.» [10, с.77]. Досвід цих двох родин свідчить: якщо кріпацька праця відбирає можливість у бідного вийти з бідноти, у талановитого розвинути свій талант, то вільна праця робить здібну і тямущу людину творцем власної долі, примножувачем свого і народного добробуту.

Елементи нової організації сільськогосподарського виробництва, за спостереженням П. Лященка, «в найбільшій мірі починають зароджуватися на півдні, де кріпосні відносини взагалі були поширені слабо і де близькість міжнародного ринку і широко поставлене товарне експортне виробництво найраніше почали вимагати застосування вільнонайманої праці і капіталістичної техніки» [3, с.490-491]. Величезні простори між Південним Бугом і Дністром, необжиті кримські степи наприкінці XIX – на початку XX ст. за сприяння уряду почали заселяти переселенці з густонаселених губерній Росії, українських, білоруських земель, а відтак і народи інших країн – болгари, чехи, німці, серби, волохи, вірмени тощо. Необхідність залюднення краю була продиктована царизмові військово-стратегічними міркуваннями. В умовах багатоземельної окраїни колоністи створювали

власні дрібнотоварні господарства, відстоювали у протистоянні з місцевими поміщиками і чиновниками право на підприємницьку діяльність. Дослідник колонізації Півдня України А. Скальковський, названий сучасниками «Геродотом Новоросійського краю», зазначав, що прибулі нові господарі з часом перетворили напівдики степи і байраки в «квітучі землеробські садиби» [11, с.227], облаштували «прекрасні, збудовані за голландським зразком села» [11, с.260]. В. Ленін, вивчаючи процес розвитку капіталізму в Росії, звертав увагу на переважання аграрної еволюції аграрного типу на степових окраїнах країни. Саме в південних районах, писав він, «де кріпосне право найслабше, де селяни найменше терплять від малоземелля, відробітків, тягаря податей, там найбільше розвинувся капіталізм у землеробстві» [12, с.593]. При цьому він слушно зауважував, що чим дешевше одержали б селяни землю, «тим швидше і вільніше йшов би розвиток капіталізму в Росії... тим більше, одним словом, подібний був би економічний розвиток Росії до економічного розвитку Америки...» [12, с.593]. З таким судженням не можна не погодитись. Історія знову давала шанс українським землям прилучитися до світового господарського процесу.

Зауважимо, що на початку XIX ст., коли особливо активно відбувалася колонізація південних районів України, ця територія вже в основному сформувалася, причому в складі її поселенців помітну перевагу мали українці [4, с.3]. У перші роки господарювання на нових землях іноземні колоністи переважали українських і російських селян за рівнем економічного розвитку ферм. Це було зумовлено об'єктивними факторами. По-перше, іноземні виробники одержали більші державні пільги, що підвищувало можливості господарювання. По-друге, серед них уже на той час була значна частина заможних селян, що привезли з собою чималий первинний капітал, необхідний реманент тощо. Та з часом господарства колоністів уже перестали виділятися так різко на фоні українського і російського села [4, с.19].

У південні райони швидкими темпами проникає іноземна сільськогосподарська техніка (живварки, молотарки), а також перші вітчизняні сільськогосподарські машини і знаряддя праці. На заселених землях робляться успішні спроби вдосконалити місцеві агрокультури, запроваджуються ефективні технології, збільшується площа посіву сільськогосподарських культур (протягом першої половини XIX ст. у Південній Україні вона зросла більш ніж у 25 разів) [13, с.264]. На початку 50-х рр. тут щороку збирали 14-15 млн. чвертей зерна [14, с.106]. Один із тогочасних знавців сільського господарства М. Муравйов називав господарства такого спрямування фабриками, на яких «замість сукна та інших товарів виробляється хліб» [15, с.23].

Дослідники колонізації південноукраїнських земель звертають увагу на наявність необхідних умов для швидкого розвитку тут капіталістичних відносин [16, с.182]. За даними десятої ревізії (1858 р.) у Катеринославській, Херсонській і Таврійській губерніях нараховувалось 1,4 тис. державних селян, котрі господарювали на власних землях, і 200 сімей вільних хліборобів. Крім того, тут було 97 тис. колоністів, що вели господарство на державних землях, і 888 – на власних [5, с.19]. Формуванню приватновласницького селянського укладу сприяла урядова політика колонізації південних губерній. Місцева влада відводила прибулим селянам у нових селах, що

створювалися задля цього, 30-60 дес. і в хуторах – 25-40 дес. землі у спадкове користування, їм видавалася певна сума грошей і виділявся лісоматеріал для влаштування власного господарства. Особливо щедрі пільги надавалися іноземним колоністам: вони одержували найродючіші землі, чималі грошові позички, звільнялися від рекрутчини [5, с.69]. Як зауважує І. Гуржій, російський уряд, «всупереч своїм фіскальним прагненням зберегти якнайбільше спроможних платників податку, змушений був своїм законодавством не тільки констатувати, а й закріплювати зростаюче розшарування селян» [1, с.394]. Саме вільні заможні селяни з часом стануть головною соціальною силою, що найактивніше підтримуватиме буржуазне реформування аграрних відносин у державі.

Переважаюча більшість колоністів спеціалізувалася на вирощуванні товарного зерна. Катеринославський губернатор Логінов у своєму звіті за 1833 р. писав, що саме хліборобство було головним джерелом добробуту селян-колоністів губернії [5, с.63]. На його думку, такий вибір не був випадковим. По-перше, близькість торгових портів робила збут хліба на зовнішній ринок досить вигідним. По-друге, переважна більшість переселенців прибувала в цей регіон з хліборобських районів. «Основна маса населення, – зазначала дослідниця цієї проблеми О. Дружиніна, – складалася із запорожців, котрі жили тут здавна, але ще більшою мірою українських переселенців, що хлинули в Причорномор'є після переможних для Росії війн проти Туреччини кінця XVIII ст.» [5, с.32].

Закріплення за господарствами поселенців значного, хоч і суворо обмеженого, земельного простору стимулювало перехід цих господарств на шлях раціонального хліборобства. Кращі з них поступово стали використовувати чотирипільну сівозміну, нову техніку. В найбагатших хазяїв з'являються сівалки, віялки, жниварки, соломорізки. У звіті катеринославського губернатора за 1860 р., зокрема, зазначалося, що в багатьох селянських господарствах губернії використовуються «удосконалені знаряддя, як зарубіжні, так і місцеві. Потреби сільських господарів щодо цього задовольняють депо зарубіжних землеробських знарядь у Катеринославі та Олександрівську» [5, с.54].

Застосування новітніх технічних засобів сприяло зростанню прибутковості господарств. А це, своєю чергою, давало змогу купувати додаткові землі, створювати рентабельні підприємства, де використовувалася праця не лише селянської родини, а також і найманих робітників. Так, німецькі колоністи Бердянського округу Таврійської губернії, ефективно використовуючи сільськогосподарську техніку, найману робочу силу, щорічно збільшували посіви пшениці, одержували велику кількість товарного хліба. 1843 р. вони посіяли пшениці на 1547 дес. більше, ніж у 1842 р. і продали з нового врожаю 18 тис. чвертей зерна. Крім того, у них у запасі залишилося ще біля 12 тис. чвертей жита. Наступного року збір товарної пшениці зріс до 48 тис. Чвертей [1, с.232]. Сучасники називали господарства німецьких колоністів «зразковими фермами» [5, с.61].

Як свідчать підрахунки тодішніх економістів, господарства колоністів розвивалися ефективніше за господарства залежних селян. У колоністів Таврійської губернії середні врожаї протягом 1848-1852 рр., незважаючи

на три неврожайні роки (1848, 1849, 1850), були досить високими: жито і ячмінь – сам-8,2, пшениця – сам-7, овес – сам-6, у той час як поміщицькі селяни ледве повернули посіяне зерно [5, с.85]. У 1853-1857 рр. середній збір зернових хлібів у колоністів Маріупольського округу становив сам-5 (ярі культури) і сам-7,5 (озимі культури), хоча один із років цього періоду – 1855 – був украй несприятливим [17, с.180].

Окрім зернових, колоністи досить успішно вирощували й технічні культури – льон, коноплі, тютюн, виноград тощо. Це було зумовлено не лише об'єктивними факторами (насамперед сприятливими природними умовами), а й суб'єктивними – наявністю таких засад, за яких людина може працювати творчо, вільно, а не з-під палки. До названих галузей слід додати ще й шовківництво, яке вимагало від працівників, крім професійних навичок, особливої старанності та неабиякої любові до цієї справи, особливого стану душі. Можливо, саме тому плантації шовківниць найчастіше траплялись у господарствах вільних селян. Примусове ж запровадження цієї галузі на землях поміщицьких селян і на військових поселеннях позитивних результатів не давало [5, с.63].

Важливою галуззю господарств колоністів було тваринництво. Причому якщо в Катеринославській і Херсонській губерніях спостерігалася певна перевага землеробства над тваринництвом, то про Таврійську губернію сказати цього не можна. Навпаки, тут ключову роль відіграло вівчарство, яке у звіті місцевого губернатора за 1858 р. виставлялось як «найголовніша галузь сільського господарства» [5, с.75]. На відміну від поміщицьких селян, котрі обмежувались утриманням лише найнеобхіднішої для господарства худоби і збували її тільки після того, як вона ставала нездатною для роботи, колоністи розводили худобу з торговою метою. Їм належали кращі молочні тварини в краї, значна частина тонкорунних овець. Оскільки розведення останніх мало неабияке значення для розвитку економіки держави, уряд всіляко заохочував до цієї діяльності найзаможніших поселенців: їм безкоштовно виділялися великі земельні ділянки з умовою, що на кожній десятині через десять років пастиметься одна тонкорунна вівця (частину вівцематок фермер зобов'язувався привезти з-за кордону). При виконанні цих зобов'язань земля відразу ж переходила у користування талановитого підприємця. З часом умова виділення, а відтак передання землі у власність фермерів була дещо змінена; за вівцями вже не треба було обов'язково їхати за кордон, їх можна було купити на місці, оскільки іноземцям надавалося право торгувати в Росії всякою худобою, в тому числі й мериносами, не записуючись до купецької гільдії.

Дослідження показують, що поряд із землевласниками-дворянами, які володіли великими земельними угіддями і значною кількістю поголів'я худоби, використовували працю залежних селян і найманих сезонних робітників, успішно господарювали підприємці-фермери, котрі своєю торгово-виробничою діяльністю мало чим поступались, а то й переважали перших. Широко використовуючи передову техніку, налагоджуючи зв'язок з відомими західними фірмами, вони створили сучасні високопродуктивні господарства буржуазного типу. В тодішній науковій літературі, щорічних звітах таврійських губернаторів часто зустрічаються прізвища колоністів

І. Корніса та Ф. Фейна. Перший прославився своїми знаменитими вівчарнями. Коли йому стало бракувати власних земель, він уклав угоду з ногайцями (останні через посушливе літо втратили значну частину поголів'я), згідно з якою за дозвіл випасати на їх пасовищах упродовж 4-х років своїх овець зобов'язався віддати половину отари. Це принесло вигоду обом сторонам: І. Корніс значно збільшив поголів'я овець, а ногайці одержали можливість поповнити стада породистими мериносами. Окрім овець, названий підприємець щороку поставляв на ринок тютюн та іншу сільськогосподарську продукцію. Не відставав від І. Корніса, фермер-підприємець Ф. Фейн. У 1859 р. в його власності знаходилось понад 270 тис. тонкорунних овець [18, с.411].

Окрім німецьких колоністів, у південних районах України створювали села і ферми переселенці з Оттоманської імперії – греки, серби, болгари, волохи тощо. І все ж, як зазначалося, серед прибульців найбільше було українських селян. На відміну від іноземців, вони не користувалися особливими пільгами, селилися на найкращих землях і попервах ледве рятувалися від голоду та поневірянь. Поміщик Таврійської губернії Н. Овсяніков-Куликовський, ознайомившись із становищем переселенців у Мелітопольському і Дніпровському округах, писав, що українці-переселенці терплять нестатки в хлібі як для прохарчування, так і для майбутнього посіву. Інший сучасник – надвірний радник Петрулін, котрий у квітні 1814 р. об'їздив нововлаштовані села Херсонської губернії, повідомляв, що сьакі-такі засоби для господарювання мають лише ті селяни, які прибули сюди 1810 р. великими родинами, з інвентарем та худобою. Інші ж перебували в становищі людей, «які ніби потерпіли від пожежі або ворожого нашествия». Та, незважаючи на труднощі, окремі найудачливіші селяни зуміли згодом збити чималий капітал, почали скуповувати землі, худобу, орендувати млини, гуральні, створювати власні ферми. Наприклад, таврійські фермери М. Ткачик, Г. Коноваленко, П. Ювдин успішно конкурували з іноземними колоністами у розведенні овець, корів, вирощуванні технічних культур [18, с.411-412]. Вони мали від 1 до 6 тис. мериносних овець, власні переробні підприємства, млини, гуральні. Окремі заможні хазяї переходили згодом у стан купців, сплачували відповідні податки, що давало їм право вести оптову торгівлю. Прошарок таких селян-підприємців у 40-50-х роках зростав ще й тому, що у південні райони стали активно переселятися не тільки «безпаспортні волоцюги», а й заможні селяни з Київської, Подільської та інших губерній.

Діяльність українських селян-переселенців високо поцінювалась місцевим начальством. Катеринославський губернатор, наприклад, у звіті за 1847 р. відзначав такі їх риси, як «чистота і охайність домашнього життя, строгість сімейної моралі, працелюбність», захоплювався «справністю господарства» українських селян [5, с.33-34]. Про виняткову господарську тямущість українських колоністів писав і таврійський губернатор. За його словами, росіяни також були і працьовитими, і кмітливими, і навіть хитрими, однак їх «підприємливість не засновувалась на правильному розрахунку, тому була боязливою», а працьовитість «не мала тієї сталості, яка одна може зміцнити успіх і врятувати від зневіри при невдачі» [5, с.34]. На відміну від поселенців-росіян, які несли на нові землі здебільшого общинні

традиції, українські хлібороби залишалися вірними подвірному землекористуванню. Один із тогочасних дослідників спостеріг у них «племінний потяг до сімейного користування землею» [19, с.65].

В умовах вільного некріпацького господарства відточували і вдосконалювали фермерську модель виробництва й козаки-запорозжці, що після тривалого перебування за Дунаєм у травні 1828 р. повернулися на батьківщину. Майже дві тисячі реемігрантів разом із своєю старшиною поселилися в степу між Маріуполем і Бердянськом – місцевості, що за планами імператорських демографів була відведена під заселення євреїв-християн, але тривалий час ними не обживалась. Переселенцям було виділено 64,9 тис. десятин землі. Жили вони за стародавніми козацькими звичаями, подаючи приклад організованості, працьовитості, підприємливості та військової майстерності. 1850 року разом з членами сімей їх уже нараховувалось біля 9 тис. [20]. Вирощували і продавали козаки пшеницю, жито, овес, гречку, просо. Особливо прибутковим було виробництво пшениці, продавалася вона високою ціною – 2 руб. за пуд (сорт «болгарська жовтоколоса», що культивувався азовцями, 1850 року на виставці у Лондоні був удостоєний медалі другого ступеня). Крім того, козаки займалися садівництвом, городництвом, бджільництвом. Поруч – у Бердянську та Маріуполі – інтенсивно розвивалися порти, що давало можливість прилучатися до торгового бізнесу.

В козацьких селах продукувалася олія, молотлося борошно, вичинялися шкури, шився господарський і військовий одяг, вироблялася цегла. А проте головною господарською галуззю козаків було хліборобство. На одну родину тут в середньому припадало 4 воли, дві корови з телицями, троє коней, шестеро овець, велика кількість курей, гусей і качок. Дослідник господарського укладу азовських козаків-хліборобів В.Васильєв цілком вмотивовано підсумовує: «Переконаний, що ефективна діяльність господарської автономії Азовського козацького війська, заснованої на традиційному дрібнофермерському укладі, прискорила розробку конкретних документів століпінської реформи» [20].

Господарства фермерського типу утверджувались не лише у південних степах, але також і на землях Лівобережної України. Проводячи переписи козаків цього регіону, урядовці розподіляли козацькі господарства на «достатніх», «середнього достатку», «бідних» і «поденщицьких». За переписом 1835 р., в містечку Носівці Ніжинського повіту з 1,5 тис. сімей нараховувалось 130 заможних («достатніх») і 452 «середнього достатку» козаків [1, с.293]. Створенню заможних господарств сприяв перерозподіл спадкових козацьких земель між окремими соціальними групами. Якщо до 30-х рр. ХІХ ст. він здійснювався спорадично і стихійно, оскільки козакам офіційно заборонялося продавати свої землі, успадковані від предків-козаків, то після царського указу 1832 р., що відмінив цю заборону, процес продажу успадкованих земель стає легітимним. Позичаючи зубожілим козакам гроші чи зерно, заможна козацька верхівка, багаті державні селяни змушували їх потім, при неспроможності вчасно розрахуватися з боргами, оформляти «купчі» без будь-якого попереднього юридичного договору.

На процес перерозподілу земель суттєво впливали також стихійні лиха, особливо недороди. Так, у голодні 1833-1834 рр. ціна землі впала в окре-

мих районах до нечувано низького рівня – 2 руб. за десятину, що дало змогу багатим козакам і селянам за безцінь скупити у зубожілих господарів великі ділянки землі, а також одержати дешеву робочу силу. Певне уявлення про землеволодіння подібних удачників може дати господарство козака Лінивого (Снятинська волость Лубенського повіту), що мало в своєму розпорядженні біля 300 десятин землі, чимало худоби, велику пасіку [1, с.293].

Одним із найяскравіших проявів проникнення товарно-грошових відносин у селянське господарство було поширення мережі ярмарків, торгів і базарів у сільській місцевості. Сюди привозили переважно місцеві продукти і вироби – хліб, овочі, м'ясо, мед, вовну, дьоготь, смолу, різноманітне господарське начиння, продавали також худобу. В народній торгівлі брали участь не тільки дрібні виробники – селяни, міщани, козаки, але також і численні скупники, які з дрібних закупок складали великі партії товарів для продажу їх оптовим торговцям у портових містах і на великих ярмарках [21, с.365-368]. А проте основний контингент продавців на ярмарках і торгах становили селяни. У подільському містечку Меджибожі під час ярмарків, що відбувалися 1836 р., в торгових операціях брали участь біля 300 поміщиків і до 6000 «різного звання податкових людей». У Новій Ушиці – 17 поміщиків, 39 однодвірців і 570 селян [1, с.237]. Матеріали дослідження свідчать про одноманітність, примітивність форм містечкового товарообігу, зумовлених відсталими методами господарювання. При кріпосному господарюванні і переважанні дрібної місцевої промисловості ринок «обмежувався переважно тісними рамками місцевого обігу з огляду на натуральний характер сільського господарства...» [3, с.469]. Однак і за таких умов певна частина селян, що орієнтувалася на виробництво товарної продукції, вносила нові елементи у формування торгово-економічних відносин. Вони налагоджували стійкі стосунки не лише з місцевими перекупниками, а й з торговими фірмами великих міст – Києва, Одеси, Харкова, які уже на той час були великими виробляючими, споживаючими і торговими центрами з постійним попитом і товарообігом. Так, протягом 1848 р. тільки селяни Чернігівщини привезли до Києва 125 тис. пудів сіна, 6 тис. чвертей вівса, 1,5 тис. куб. метрів дров, чимало іншої продукції. Загальна сума споживання сільськогосподарських продуктів населенням міста протягом названого року становила 870 тис. руб. сріблом [21, с.465].

Повсюдно збільшився попит на зерно, що викликало пожвавлення хлібної торгівлі. У всіх губерніях створюються спеціалізовані пункти торгівлі хлібом. У Київській губернії такими осередками були Біла Церква, Богуслав, Злагопіль, Липці, Сквиря, Ржищів, у Волинській – Ковель, Корець, Острог, Ратне, Луцьк, Житомир, у Подільській – Балта, Могилів, Кам'янець-Подільський тощо. Численні торговці, враховуючи різницю на хліб в окремих регіонах, скуповували на місцевих ринках збіжжя, щоб затим продати його оптовим скупникам з великою вигодою для себе. Причому скупниками зерна були не тільки приїжджі торговці, а й місцеві заможні селяни, що з часом набували статусу купців.

В окремих селах Київської, Подільської, Полтавської, Херсонської та Харківської губерній значного поширення набуло промислове садівництво. Наприклад, у с. Лебедин (Чигиринський повіт) деякі селяни від продажу

фруктів мали річний прибуток 200-300 руб. асигнаціями. Свій товар вони збували на місцевих ярмарках і торгах, а також продавали оптом у Миколаєві, Херсоні та інших містах. У 50-х роках із селянських господарств Опішнянської волості щороку надходило в продаж близько 5 тис. пудів сушених фруктів і біля 300 сорокавідерних бочок солених слив [1, с.244]. Сади заможних селян Ушицького, Кам'янецького, Могилівського, Ольгопільського повітів Подільської губернії досягали 2-5 десятин. Далеко за межами краю були відомі такі сорти яблук, як «книш», «гусак», «тшетінське червоне» (до речі останній сорт у Західній Європі особливо цінувався), груш – «глек», «іллінка» та ін. Великою плодоносністю відзначалися місцеві сорти винограду. 1810 р. в губернії було вироблено майже 3,5 тис. відер вина [22, с.189].

Продуктивно розвивалося на Поділлі й бджільництво. Досвідчені пасічники одержували з одного вулика від 15 до 30 фунтів меду. Щороку тут в середньому вироблялося понад 100 тис. відер меду і біля 20 тис. пудів воску. Свою продукцію селяни збували в Росії, Польщі, місцевим перекупникам [22, с.189]. З часом пасічництво почало набувати нових організаційних форм, що було зумовлено широкою пропагандою у 40-х роках акціонерної пасіки за планом П. Прокоповича, започаткованої в багатьох регіонах України [23, с.26-27].

У ряді повітів Чернігівської, Полтавської, Харківської губернії успішно практикувалося виробництво тютюну. Господарства козаків і міщан Ніжина, Сосниці, Мени, багатьох сіл Конотопського повіту щороку збирали по 100-150 пудів цієї технічної культури. Окрім «комісіонерів», що представляли інтереси великих купців, скупниками тютюну були заможні селяни: в місті Ніжині – Митченко, в містечку Мені – Савенко і Соломник, в с. Фестівцях – козак Єрмоленко, в с. Ольшанах – козак Макуха. В селах Гадяцького, Роменського та Прилуцького повітів Полтавської губернії скуповуванням тютюну займався козак Семенько та селяни брати Іванюти, котрі мали великі власні ферми, успішно займалися лихварством. Український тютюн вивозився до Петербурга, Риги, Польщі, Литви і навіть до Сибіру. Але значна частина цієї сировини залишалася в Україні, де знаходилося більше половини російських тютюнових фабрик [24, с.58-59].

Ярмаркова сільськогосподарська торгівля мала повільний обіг, але давала великий зиск. Розбагатівши, селяни займалися лихварством – позичали гроші нужденним односельцям під заставу сільськогосподарської продукції або землі. У Стародубівській окрузі боржники сплачували за кожні взяті в кредит 23,5 коп. сріблом 1-2 фунти прядива чи олії. За свідченням сучасників, позичаючи зерно на посів, селяни змушені були платити четверту, п'яту або шосту частину врожаю. Подеколи, крім повернення позиченого хліба, вони відробляли певну кількість днів у господарствах кредиторів. На Харківщині у 40-х роках заможні селяни, позичаючи гроші, брали не менше 20% за піврічний термін. В окремих селах умови позики були ще жорсткішими: селяни-боржники сплачували за піврічний строк користування грішми до 50, а іноді й понад 50% [25]. Позички грошей і хліба під великі відсотки, застава майна, найчастіше практикувалися у неврожайні роки. Незважаючи на організацію в казенних селах Лівобережної, Правобережної і частково Південної України ощадних кас, неможливі селяни дуже рідко ко-

ристувалися їхніми послугами. Для одержання державної позики їм необхідно було мати поруку від заможних селян про повне і своєчасне повернення взятої суми. Останні ж не бажали випускати з-під своєї залежності зубожілих односельців.

Зрозуміла річ, лихварство, експлуатація малоземельних і безземельних селян не були для заможної сільської верхівки єдиним джерелом нагромадження капіталу. Значна частика сільських жителів, справжніх господарів, набувала статків важкою щоденною працею, прибутковою підприємницькою діяльністю. Важливим джерелом заробітку, наприклад, було чумацтво. В середині XIX ст. цей промисел побутував майже по всій території України. На сході його межі проходили по річці Оскол до впадання її в Сіверський Донець і далі по ньому. На півночі – по річці Сейм до впадання її в Десну і далі по Десні до впадання її в Дніпро. На заході – до передгір'їв Карпат і до Дністра. На півдні – аж до узбережжя Азовського і Чорного морів. Чумацькі валки з українських земель їздили в Росію, Литву, Польщу та інші країни Європи. За сезон вони перевозили 60-80 млн. пудів хліба, 2,5-4 млн. пудів солі, 600-900 тис. пудів риби [26, с.7].

Чумацький промисел, даючи стабільний прибуток, був трудомістким і доступним далеко не кожному селянинові чи козакові. Щоб ним займатися, потрібно було мати насамперед воза («мажу») і бодай пару волів. Більшість чумаків володіли однією-двома парами волів і відповідною кількістю возів, а менша, заможна частина, мала десятки волів і транспортних засобів. У чумацькому промислі типовим явищем були так звані хазяйські валки. Коли вважати, що пара волів давала господареві на рік прибутку 30 крб. сріблом, то, маючи по 30-40, а інколи й по 50 пар волів, чумаки-підприємці одержували від 900 до 1,5 тис. руб. сріблом прибутку. Дослідник чумацтва Г.Данилевський, роблячи огляд цього промислу в Харківській губернії, називає цілий ряд чумаків-багатіїв: Андрія Сизьона з-під Ольшани, Івана Зліпка, Прокопа Бездудника, Баланду, Никифора Дубовика з Лютені, Батовського з Красного Кута, Забашту і Воротного з-під Ізюма, Пахучого і Замазія з Колонтаєва та інших. Названий заможний чумац Сизьон, наприклад, мав до 40 пар волів. У свою валку він приймав з правом пайовика тих чумаків, котрі володіли певною сумою грошей. Сам з валками не ходив – посилав наймитів, яких у нього було 10 осіб. Взявши в оренду біля 100 десятин землі, Сизьон одержував велику кількість збіжжя, яке возили продавати ті ж самі наймити. Крім того, він торгував іншими сільськогосподарськими продуктами, тримав на відкупі горілку тощо. Великі ферми, часто спеціалізовані на виробництві лише якогось одного виду товарної продукції, мали майже всі багаті чумаки. У них вони ефективно використовували передові технології виробництва сільськогосподарської продукції, найновіший господарський інвентар [1, с.279].

Отже, на українських землях навіть у несприятливих соціально-економічних умовах поступово відроджувалися і нарощували економічний потенціал фермерські господарства козаків, колоністів, селян-власників. Нагромаджуючи капітал, скуповуючи землі збанкрутілих селян, вони готували багатий ґрунт для майбутнього масового становлення цієї перспективної форми господарювання.

Список використаних джерел:

1. Гуржій І. Розклад феодально-кріпосницької системи в сільському господарстві в Україні першої половини ХІХ ст. – К., 1954.
2. Лещенко М.Н. Сторіччя падіння кріпосного права, – К., 1961.
3. Лященко П.І. Історія народного господарства СРСР. – Т. 1. – К., 1951.
4. Дружинина Е.И. Южная Украина в 1800-1825 гг. – М., 1970.
5. Дружинина Е.И. Южная Украина в период кризиса феодализма. 1825-1860 гг. – М., 1981.
6. Полное собрание законов Российской империи. – Т. XXVI. – СПб., 1830. – №20074.
7. Вешняков В. Крестьяне-собственники в России. – СПб., 1858.
8. Селянський рух на Україні. 1926-1849 рр.: Збірник документів і матеріалів, – К., 1985.
9. Чередниченко В. В одну громаду скуті // Родовід. – 1994. – № 10.
10. Сарбей В.Г. Українські промислові підприємці Яхненки-Симиренки // Творчі вершини вченого. До 60-річчя від дня народження професора М.Г. Кукурудзяка. – Кам'янець-Подільський, 1998.
11. Скальковский А.А. Опыт статистического описания Новороссийского края. – Ч. 1. – Одесса, 1850.
12. Ленін В.І. Некритична критика. – ПЗТ. – Т. 3.
- 13.OGOновский Н. Закономерность аграрной эволюции. – Ч. 2. – Саратов, 1911.
14. Сташевський Є. Сільськогосподарський ринок Правобережної України за перед-реформеної доби. – К., 1929.
15. Мороховец Е.А. Крестьянская реформа 1861. – М., 1937.
16. Боровой С.Я. А.А.Скальковский и его работы по истории Южной России // Записки Одесского археологического общества. – Т. 1. – Одесса, 1961.
17. Нифонтов А.С. Зерновое производство России во второй половине XIX века: По материалам ежегодной статистики урожаев Европейской России. – М., 1974.
18. Секиринский С.А. Некоторые черты развития сельского хозяйства Крыма и прилегающих к нему земель Южной Украины в конце XVIII – первой половины XIX в. // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы. 1960. – К., 1962.
19. Скребицкий А. Крестьянское дело в царствование императора Александра II // Материалы для истории освобождения крестьян. – Т. 1, Ч. 1. – Бонн на Рейне, 1863.
20. Лісовенко М. Остання фортеця Січі // Урядовий кур'єр. – 2000. – 29 лютого.
21. Статистическое описание Киевской губернии. – Ч. 1. – СПб., 1852.
22. Нечитайло В.В. Селянське господарство фермерського типу в Україні: історія і сучасність. – Кам.-Под., 2004.
23. Зуй В. Акціонерна пасіка за планом П.І.Прокоповича // Пасіка. – 1997. – № 8.
24. Журнал сільського господарства. – 1858. – №1.
25. Земледельческая газета. – 1847. – № 69.
26. Скуратівський В. Ой ревнули воли // Данилевський Г. Чумаки. – К., 1992.

In the article the process of forming of economies of bourgeois (farmer) type is explored in the agrarian sector of Ukraine in the period of claim of markets relations (beginning XIX is middle of a XIX item).

Key words: farmers economies, markets relations, transformation of agricultural production, fair trade.

Отримано: 16.01.2008